

บทสรุป

ประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศสเป็นประเทศที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ได้มีบาทหลวงฝรั่งเศสเข้ามาทำการเผยแพร่วิสัยศาสนาในประเทศไทย หลังจากนั้นก็ได้มีการติดต่อกันทั้งทางการเมือง การทูตและการค้าขายระหว่างประเทศทั้งสองอย่างใกล้ชิดจนสิ้นรัชกาล การที่ประเทศไทยมีสัมพันธไมตรีอันสนิทแน่นแฟ้นกับประเทศฝรั่งเศสตลอดรัชกาลนั้น ช่วยให้ประเทศไทยสามารถนำอิทธิพลของประเทศฝรั่งเศสมาวางดุลย์อำนาจของฮอลันดาซึ่งกำลังทวีขึ้นอยู่ในประเทศไทยในขณะนั้นได้ แม้ในรัชกาลต่อมาชาวฝรั่งเศสรวมทั้งชาวตะวันตกอื่น ๆ จะถูกขับออกจากกรุงศรีอยุธยา เพราะสมเด็จพระเพทราชาไม่ไว้วางพระทัยต่อการที่ชาวตะวันตกเข้ามามีอำนาจทางการเมืองในกรุงศรีอยุธยาก็ตาม ฝรั่งเศสได้พยายามติดต่อขอมไมตรีกับไทยใหม่อีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การติดต่อกับประเทศฝรั่งเศสในระยะหลังนี้ได้นำปัญหาและความกระทบกระทั่งมาสู่รัฐบาลของประเทศทั้งสอง ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการขยายอาณานิคมของฝรั่งเศสในอินโดจีน ประเทศไทยต้องเสียดินแดนที่เคยเป็นประเทศราชของตนไป แม้ในรัชกาลต่อมาคือในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยก็ยังต้องเสียดินแดนในลาวและเขมรให้แก่ฝรั่งเศสอีกหลายครั้ง การต้องยกดินแดนบางส่วนที่เคยอยู่ในราชอาณาจักรมาเขตให้แก่ฝรั่งเศสก่อให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับเขตแดนระหว่างประเทศไทยกับอาณานิคมของฝรั่งเศสในอินโดจีนขึ้น โดยเฉพาะการเสียดินแดนใน ค.ศ. ๑๘๕๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖ หรือ ร.ศ. ๑๑๒) ที่รัฐบาลไทยต้องทำสนธิสัญญายอมรับว่าบรรดาเกาะต่าง ๆ ในลำแม่น้ำโขงเป็นดินแดนในอธิปไตยของฝรั่งเศส ได้กลายเป็นที่มาของปัญหาเส้นกันเขตแดนระหว่างประเทศ เพราะเมื่อสนธิสัญญาดังกล่าวนั้นกำหนดว่าเกาะทุกเกาะในลำแม่น้ำโขงเป็นของประเทศฝรั่งเศส ประเทศทั้งสองจึงไม่อาจถือเอาร่องน้ำลึกมาเป็นแนวพรมแดนระหว่างประเทศตามหลักกฎหมายระหว่างประเทศได้

ซึ่งใ้ก่อกำให้เกิดปัญหาให้แก่วัฒนบรประเทศทั้งสองมาก โดยเฉพาะปัญหาทางค้ำนการปกครอง วัฒนบรไทยจึงได้พยายามขอให้มีการแก้ไขสนธิสัญญาดังกล่าวตลอดมา จนถึง ค.ศ. ๑๙๓๗ (พ.ศ. ๒๔๘๐) เมื่อประเทศไทยปรับปรุงแก้ไขกฎหมายเป็นระบบเดียวกับนานาชาติได้สำเร็จ วัฒนบรได้ทบทวนวัฒนบรประเทศฝรั่งเศสขอแก้ไขสนธิสัญญาเพื่อกยกเลิกสนธิสัญญาที่ให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่ชาวฝรั่งเศสได้ในอาณาเขตไทยสำเร็จ ในเวลาเดียวกันก็ได้ทบทวนขอให้มีการเจรจากันในเรื่องการปรับปรุงเส้นเขตแดนตามลำแม่น้ำโขงอีกด้วย แต่ฝรั่งเศสปฏิเสธว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะเจรจากันในเรื่องนี้ ต่อมาใน ค.ศ. ๑๙๓๙ (พ.ศ. ๒๔๘๒) เมื่อเกิดสงครามขึ้นในยุโรป ฝรั่งเศสเกรงว่าอาณานิคมของตนทางตะวันออกจะไม่ปลอดภัย เนื่องจากขณะนั้นประเทศไทยกำลังมีปัญหาพรมแดนอยู่กับอินโดจีนของตน ทั้งยังมีที่ท้าวได้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับประเทศญี่ปุ่น ซึ่งมีนโยบายขยายตัวลงมาทางใต้ ประกอบกับการแปรนโยบายชาตินิยมของ พลตรี หลวงพิบูลสงครามได้รับการสนับสนุนจากชาวไทยโดยทั่วไป และมีข่าวลือไม่ขาดระยะว่าฝรั่งเศสจะรุกรานไทยอีกครั้งหนึ่ง ข่าวลือที่แพร่ไปอย่างหนาหูดังกล่าวทำให้ฝรั่งเศสไม่มั่นใจต่อฐานะอาณานิคมของตนยิ่งขึ้น จึงเสนอขอทำกติกาสัญญาไม่รุกรานกันกับไทยในเดือนสิงหาคมปีเดียวกันนั้น (ค.ศ. ๑๙๓๙) โดยวัฒนบรไทยยอมรับข้อเสนอ โดยมีเงื่อนไขว่า ฝรั่งเศสต้องปรับปรุงพรมแดน โดยให้ถือแม่น้ำโขงเป็นแม่น้ำระหว่างประเทศ และให้ฝรั่งเศสคืนดินแดน ๒ จังหวัดอยู่ตรงข้ามกับหลวงพระบางและปากเซให้ไทย เพื่อว่าแม่น้ำโขงจะได้เป็นเส้นกั้นพรมแดนระหว่างประเทศไทยและอินโดจีนโดยตลอด ขณะเดียวกันวัฒนบรก็ได้ติดต่อขอทำกติกาสัญญาไม่รุกรานกับอังกฤษและญี่ปุ่นได้สำเร็จ กติกาสัญญาไม่รุกรานระหว่างไทยกับอังกฤษ และระหว่างไทยกับญี่ปุ่นได้มีการลงนามและให้สัตยาบันกติกาสัญญาในเวลาต่อมา แต่กติกาสัญญา กับฝรั่งเศสไม่มีผลบังคับใช้ เนื่องจากวัฒนบรไทยมิได้ให้สัตยาบัน โดยให้เหตุผลว่า ฝรั่งเศสไม่สามารถดำเนินการตามเงื่อนไขที่ไทยเสนอไปให้สำเร็จได้

อย่างไรก็ตามตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา วัฒนบรจากวัฒนบรทั้งสองฝ่ายก็ได้ดำเนินการเตรียมเจรจาเรื่องปัญหาแม่น้ำโขงอยู่ตลอดเวลา แต่การเจรจาไม่อาจ

ดำเนินไปไ้รวดเร็ว เพราะฝรั่งเศสกำลังเพี้ยงพล้าต่อเยอรมันทางยุโรปจึงหลีกเลี่ยงไม่ส่งผู้แทนมาเจรจากับผู้แทนฝ่ายไทย ขณะที่การเตรียมเจรจากำลังดำเนินอยู่นั้น ในเดือนพฤศจิกายน ๑๙๔๐ (พ.ศ. ๒๔๘๓) ได้เกิดการปะทะกันตามพรมแดนไทย-อินโดจีนฝรั่งเศสขึ้น การปะทะลุกลามกลายเป็นสงครามโดยไม่มี การประกาศอยู่ประมาณ ๒ เดือน การรบทางบกฝ่ายไทยได้เปรียบ แต่ฝ่ายฝรั่งเศสได้เปรียบในการรบทางเรือ ต่อมาในเดือนมกราคม ๑๙๔๑ (พ.ศ. ๒๔๘๔) ญี่ปุ่นได้เสนอตัวขอเป็นผู้ไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทในระยะแรกฝรั่งเศสไม่ยอมรับข้อเสนอของญี่ปุ่น แต่หลังจากถูกญี่ปุ่นบีบบังคับ ฝรั่งเศสจึงยอมรับให้ประเทศนั้นเป็นผู้ไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทกับประเทศไทย การไกล่เกลี่ยใช้เวลาประมาณ ๒ เดือน โดยไทยได้รับดินแดนบางส่วนในลาวและเขมรคืนมา และรัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติจัดตั้งเป็นจังหวัด ๔ จังหวัด คือ จังหวัดพิบูลสงคราม จังหวัดพระตะบอง จังหวัดนครจัมปาศักดิ์ และจังหวัดลานช้าง

เมื่อญี่ปุ่นประกาศสงครามกับประเทศสหรัฐอเมริกาและบริเตนใหญ่ในเดือนธันวาคม ๑๙๔๑ (พ.ศ. ๒๔๘๔) และได้ส่งกำลังส่วนหนึ่งบุกประเทศไทย เมื่อคืนวันที่ ๗ ธันวาคม ๑๙๔๑ และได้ยื่นข้อเสนอต่อรัฐบาลไทยขอให้ให้ความช่วยเหลือหรือร่วมรบกับตน การตกลงในวันที่ ๘ ธันวาคม รัฐบาลยอมรับว่าจะให้ความช่วยเหลือทางด้านการทหารเท่านั้น แต่ต่อมาในวันที่ ๒๑ ธันวาคม รัฐบาลได้ทำกติกาสัญญาร่วมมิตรกับญี่ปุ่นเข้าร่วมในไตรภาคี และประกาศสงครามต่อสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ ในวันที่ ๒๕ มกราคม ปีต่อมา

ด้วยเหตุนี้เมื่อสงครามโลกยุติลง อังกฤษต้องการลงโทษไทยในการกระทำดังกล่าว แม้สหรัฐอเมริกาจะไม่ถือว่าไทยเป็นศัตรูกับตนก็ตาม ประเทศไทยต้องส่งเจ้าหน้าที่และตัวแทนรัฐบาลไปเจรจากำความตกลงสมบูรณ์แบบกับอังกฤษที่เมืองคีรีวันบุรี (Kandy) ประเทศลังกา โดยไทยตกลงคืนดินแดน ๔ รัชมลายู คือ ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิส กับเมืองพาน และแคว้นชานตุ่งในรัฐไทยใหญ่ของพม่าให้แก่อังกฤษ และรับว่าจะชดใช้ค่าเสียหายที่เกิดขึ้นในดินแดนดังกล่าว

ระหว่างการยึดครองของไทยให้แก่อังกฤษด้วย ทั้งรับจะจัดสรรหาข้าวในจำนวนไม่เกินหนึ่งล้านห้าแสนตันให้แก่อังกฤษ โดยไม่คิดมูลค่า เพื่อที่อังกฤษจะได้นำไปแจกจ่ายให้แก่อาณานิคมของตนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเอเชียใต้ เป็นต้น

ส่วนประเทศฝรั่งเศส ซึ่งขณะนั้นเป็นสมาชิก ๑ ใน ๕ ของมหาอำนาจ ในขณะมนตรีความมั่นคงก็ได้ถือเอาการที่ประเทศไทยได้คืนแดนไปใน ค.ศ. ๑๙๔๑ (พ.ศ. ๒๔๘๔) เป็นข้อกีดกันไม่ให้ประเทศไทยสามารถเข้าเป็นสมาชิกองค์การสหประชาชาติได้ รัฐบาลไทยจึงต้องส่งคณะผู้แทนไปเจรจาเรื่องนี้กับผู้แทนฝรั่งเศสที่กรุงวอชิงตัน ดี.ซี. ประเทศสหรัฐอเมริกา ในที่สุดการเจรจาสงบลงกันได้ โดยรัฐบาลไทยประกาศยอมยกเลิกอนุสัญญาสันติภาพโตเกียว ค.ศ. ๑๙๔๑ (พ.ศ. ๒๔๘๔) คืนดินแดนที่ได้มาในครั้งนั้นให้แก่ฝรั่งเศส รัฐบาลฝรั่งเศสจึงได้เปลี่ยนท่าที หันมาสนับสนุนไทยเข้าเป็นสมาชิกองค์การสหประชาชาติ

การดำเนินนโยบายเรียกร้องคืนดินแดนคืนของรัฐบาล พลตรี หลวงพิบูลสงคราม มีผลให้ประเทศไทยต้องเข้าไปมีบทบาทเกี่ยวข้องกับมหาอำนาจอีกหลายประเทศ แต่การดำเนินนโยบายต่างประเทศในครั้งนั้นไม่ได้ให้ผลในทางบวกแก่ประเทศไทยเลย เพราะการกระทำดังกล่าวทำให้ภาพพจน์ของประเทศไทยในสายตาของชาวต่างประเทศเสียไปมาก ต่างมองเห็นว่ารัฐบาลไทยโดยเฉพาะ พลตรี หลวงพิบูลสงคราม ชูนำรัฐบาลในขณะนั้นด้วยโอกาสเรียกร้องคืนดินแดนคืน ในขณะที่ประเทศฝรั่งเศสเพิ่งพ้นพลาจากสงครามในยุโรป เพื่อใช้การกระทำดังกล่าวเป็นทางสร้างอำนาจและชื่อเสียงให้กับตนเอง ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นการกระทำ

ที่เห็นแก่ได้ (**Selfish interest**) เพราะการผูกกรณีอินโดจีนขึ้น อาจเป็นวิธีการหนึ่งของพลตรี หลวงพิบูลสงครามที่จะเบนความสนใจของประชาชนไปจากการเมืองภายในประเทศ เช่น เสี่ยงคัดค้านกรณีที่รัฐบาลใช้วิธีการรุนแรงปราบปรามศัตรูทางการเมือง และการใช้อำนาจเผด็จการบางอย่างในการบริหารประเทศ เป็นต้น ใ้ทำให้ประชาชนตื่นตัวทางด้านชาตินิยมเพื่อต่อต้านฝรั่งเศส ซึ่งนายกรัฐมนตรีได้ชี้ให้เห็นว่าเป็นศัตรูของชาติ และหากรัฐบาลดำเนินการเรียกร้องดินแดนอินโดจีนจากฝรั่งเศสได้สำเร็จ รัฐบาลย่อมได้รับเสียงสนับสนุนจากประชาชน (**popular support**) ในฐานะที่เป็นผู้คอบแทนความแค้นเคืองที่ฝรั่งเศสเคยทำไว้กับประเทศไทย และหากรัฐบาลได้รับเสียงสนับสนุนดังกล่าวแล้ว การบริหารงานและการดำเนินนโยบายด้านอื่นๆของรัฐบาลในโอกาสต่อไปก็จะง่ายขึ้น

ข้อนี้มีหลักฐานปรากฏชัดถึงเจตนาของ พลตรี หลวงพิบูลสงครามในขณะนั้น โดยจะเห็นได้จากข้อสนทนาที่นาย วณิช ปานะนนท์ ผู้แทนมีอำนาจเดิมที่พลตรี หลวงพิบูลสงครามส่งไปสมทบ "เพื่อช่วยเหลือ" คณะผู้แทนไทยในการเจรจาทำอนุสัญญาสันติภาพ ณ กรุงโตเกียว ใ้สนทนากับนายพลตรี ทาคา วากามัตสึ ผู้แทนฝ่ายญี่ปุ่นคนหนึ่ง เมื่อวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๑๙๔๖ (พ.ศ. ๒๔๘๔) เวลา ๑๐.๓๐ น. ว่า

"ใครชี้ให้เข้าใจว่า ในการเสียดินแดนได้ เป็นไปโดยไม่เป็นธรรม หรือถูกต้องตามกฎหมาย ฝรั่งเศสใช้อำนาจบังคับในร.ศ. ๑๑๒ ทำให้เสียดินแดน ตามหลักฐานนี้ ก่อให้เกิดความรู้สึกเจ็บช้ำต่อประชาชนชาติไทย จนกระทั่งกลุ่มบุตรในปัจจุบันนี้ ไม่สามารถจะลืมเหตุการณ์เหล่านั้นได้ ฉะนั้นในทางแก้ความรู้สึกเหล่านี้แหละ ที่ข้าพเจ้าขอให้ท่านพิจารณาให้มากขึ้น เพราะเป็นรากฐานที่จะให้ประชาชนเข้าใจญี่ปุ่นได้เป็นอย่างดี ถ้าญี่ปุ่นสามารถเอาคืนมาให้ได้ (หมายถึงดินแดนที่ไทยเรียกร้องจากฝรั่งเศส) และเฉพาะอย่างยิ่งที่ข้าพเจ้าไ้ยินเสมอว่า ท่านตั้งใจจะสนับสนุนรัฐบาลของท่านนายกาหลวงพิบูลสงคราม ก็สิ่งนี้แหละจะเป็นเครื่องชี้ให้เห็นเด่นชัดว่า ท่านสนับสนุนด้วยความจริงใจ และเมื่อสำเร็จผลแล้ว ข้าพเจ้าแน่ใจว่าท่านนายกาของเราคงจะเห็นอกเห็นใจท่าน และการร่วมมือในความเจริญในภาคเอเชียนี้กับท่านก็คงราบรื่น เพราะว่าถ้าท่านนายกาของเราไ้ได้รับความสนับสนุนจากประชามติเต็มที การบริหารงานของท่านก็จะง่ายขึ้น ประชามติขณะนี้ก็คือดินแดนที่เสียไปนั่นเอง"

(กองบรรณสาร , กัด. N.C. 336 บันทึกของคุณ วณิช สนทนากับนายพลตรี ทาคา วากามัตสึ อังคารที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๔ เวลา ๑๐.๓๐ น.)

อย่างไรก็ตาม แม้ในที่สุดของกรณีพิพาทประเทศไทยจะได้คืนแดนคืนมาบางส่วนแต่คืนแดนที่ได้มาก็ทำได้อยู่กับไทยยั่งยืนไปกว่า ๑๐ ปีไม่มีหน้าชาวลจากการกระทำในครั้งนั้นได้สร้างปัญหาให้แก่รัฐบาลสมัยต่อ ๆ มาที่จะต้องแก้ความรู้สึกของมหาอำนาจตะวันตกอื่น ๆ ในอันที่จะทำให้ประเทศเหล่านั้นเชื่อว่าประเทศไทย และประชาชนคนไทยโดยส่วนรวมไม่ได้เป็นชาติที่ขอการรุกราน จึงได้ยินยอมคืนคืนแดนให้แก่ฝรั่งเศสตามคำตัดสินขององค์การสหประชาชาติ

นอกจากนี้รัฐบาลพลเรือนหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ยังมีปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือการทำให้ประชาชนเข้าใจถึงเหตุผลที่รัฐบาลต้องปฏิบัติตามมติขององค์การสหประชาชาติ เพราะขณะนั้นประชาชนส่วนใหญ่ยังเชื่อว่าประเทศไทยได้คืนคืนแดนอินโดจีนมาโดยชอบธรรม ด้วยคืนแดนนั้นเคยเป็นของไทยมาก่อน อย่างไรก็ตามการที่จะให้ประชาชนยอมรับมติของคณะกรรมการประนอมไทย - ฝรั่งเศสที่ไม่สนับสนุนคำร้องขอของไทยต่ออาณาเขตต่าง ๆ ในดินแดนลาวและเขมรที่เคยเป็นของไทยยังเป็นเรื่องที่ทำไต่ยากยิ่งกว่าเพราะภายหลังจากที่ได้ยอมรับคำตัดสินขององค์การสหประชาชาตินั้น ๆ รัฐบาลได้ให้ความหวังว่า ประเทศไทยอาจร้องขอความเห็นใจและขอคืนแดนบางส่วนคืนได้ในคณะกรรมการประนอมฯ แต่เมื่อคณะกรรมการประนอมฯ ปฏิเสธข้อเรียกร้องทุกประการของไทย รัฐบาลจึงตกอยู่ในภาวะลำบาก เพราะราษฎรส่วนใหญ่ไม่เห็นด้วยกับมติดังกล่าว

ในขณะที่รัฐบาลชุดพลเรือตรี หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ กำลังเผชิญกับปัญหาดังกล่าวนี้อย่าง จอมพล ป. พิบูลสงครามก็สนับสนุนให้เกิดการรัฐประหารขึ้น เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๑๙๔๗ (พ.ศ. ๒๔๙๐) และเมื่อได้กลับมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ตระหนักดีแล้วว่าไทยไม่อาจจะเลยการปฏิบัติตามมติของกรรมการดังกล่าวเสียได้ เพราะการไม่ยอมปฏิบัติตามมติของกรรมการประนอมฯ จะทำให้ฐานะทางการเมืองของไทยในวงการระหว่างประเทศค่อยลง มีแต่จะถูกนานาชาติประนาม ในเมื่อรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นมามีอำนาจโดยการรัฐประหาร มีกำลังทหารสนับสนุน รัฐบาลจึงไม่เห็นความจำเป็น

ต้องฟังเสียงของประชาชน เช่น รัฐบาลพลเรือนชุดก่อน ๆ อีกประการหนึ่ง การยอมรับมติของกรรมการประนอมยอมทำให้ต่างประเทศพอใจ และยอมรับ รมองรัฐบาลใหม่นี้รวดเร็วยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้จากปฏิกริยาของรัฐบาลฝรั่งเศส ที่ยอมรับรองคณะรัฐบาลอย่างทันทีทันใด หลังจากรัฐบาลใหม่นี้ประกาศยอมรับปฏิบัติ ตามมติของคณะกรรมการประนอมไทยฝรั่งเศส จึงนับเป็นประเทศแรกที่ยอมรับ รมองรัฐบาลใหม่ของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม

อาจกล่าวได้ว่าการดำเนินนโยบายต่างประเทศเกี่ยวกับอินโดจีนของ ฝรั่งเศสระหว่างปี ๑๙๓๗ - ๑๙๔๗ (พ.ศ. ๒๔๘๐ - ๒๔๙๐) ของจอมพล ป. พิบูลสงคราม หวังผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นที่ตั้ง และอาจสรุปวิถยานิพนธ์นี้ได้ว่า คำกล่าวของนายทหารที่มีส่วนร่วมในเหตุการณ์ครั้งนั้นผู้หนึ่งที่บันทึกไว้ว่า

"ถ้าจะกล่าวว่า การดำเนินของรัฐบาลขณะนั้นเป็น การถูกต้องกับมติของมหาชนชาวไทยทั้งประเทศ แล้ว ก็ดูเหมือนจะเป็นคำกล่าวที่ไม่ผิดความเป็นจริง เท่าใดนัก แต่อาจจะยกย่องว่าเป็นนโยบายที่เฉลียวฉลาดและเหมาะสมกับเวลาแล้วก็ยังมีอีกประเทศ หนึ่งที่ฉลาดกว่า ประเทศนั้นคือ ประเทศญี่ปุ่น"^๑

ผู้วิจัยหวังว่า วิถยานิพนธ์ฉบับนี้คงจะได้ชี้ให้เห็นถึงปัญหาในการดำเนิน นโยบายต่างประเทศ ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง จำเป็นต้องคำนึงถึงปัจจัยและอุปสรรค ต่าง ๆ หลายประการ และจะต้องทำไปด้วยความเสียสละและมองการณ์ไกล เพราะมิฉะนั้นแล้วผลเสียอาจตกอยู่แก่ประเทศชาติ ซึ่งอาจกลายเป็นภาระอันหนัก แก่ชนรุ่นหลังในการแก้ปัญหาดังกล่าว

^๑ เนตร เชมะโยธิน, ชีวิตนายพล, เล่ม ๑ พิมพ์ครั้งที่ ๒ (เกษมบรรณกิจ ๒๕๑๐), หน้า ๒๑๕.